

LENNART PEHRSON

VITHETENS LÖN

EN HISTORIA OM RASISM

ALBERT BONNIERS FÖRLAG

TIDIGARE UTGIVNING

»Ni har klockorna – vi har tiden«: USA tio år efter 11 september, 2011

Familjen Kennedy: en amerikansk dynasti, 2011

Martin Luther King, 2012

Den nya världen, 2014

Den nya staden, 2014

Den nya tiden, 2015

USA:s historia, 2015

Historien om Charles A. Lindbergh: från Jesus till Judas, 2017

Lögnerna: USA och kriget i Vietnam, 2020

Franklin D. Roosevelt: president i kris och krig, 2020

www.albertbonniersforlag.se

ISBN 978-91-0-018918-1

COPYRIGHT © Lennart Pehrson, 2024

OMSLAG Miroslav Šokčić

OMSLAGSBILD Heritage Art / Heritage Images via Getty Images

TRYCK ScandBook, EU 2024

INNEHÅLL

PROLOG	7
1. FRIHET OCH SLAVERI	17
2. BOMULL OCH KAPITALISM	51
3. DEN UNDERJORDISKA JÄRNVÄGEN	77
4. ONKEL TOM, HJÄLTE	118
5. NEUTRALITET OCH EMANCIPATION	130
6. JIM CROW OCH VITT VÅLD	161
7. RASISM SOM VETENSKAP	218
8. DEN LÅNGA KAMPEN FÖR RÄTTIGHETER	240
9. ONKEL TOM, FÖRRÄDARE	278
10. VIT RÄDSLÅ INFÖR 2045	297
11. KAMPEN OM HISTORIEN	322
LITTERATUR	349

PROLOG

Inifrån toalettbåset hörde Ailey Garfield plötsligt hur två vita kvinnliga studiekamrater därutanför började prata om henne, utan att veta att hon befann sig inom hörhåll. De hade just lämnat en föreläsning på det universitet i den amerikanska Södern där de studerade. Ailey var den enda svarta studenten vid universitetet som gått vidare till högre studier i historia, hon hade mycket goda betyg och var på väg mot sin doktorsavhandling i ämnet.

Nu hörde hon hur de två vita studenterna på andra sidan den stängda dörren talade om vilken urtråkig föreläsning de varit på (den hade handlat om hur svarta arbetare lynchats när en insektspest drabbat bomullsfälten i sydstaterna under 1920-talet, åtskilliga decennier tidigare). Det var så de kom in på att diskutera Ailey. Den ena studenten började med att säga att det varit så uppenbart att Ailey hade ansträngt sig för att låtsas som att hon tyckte föreläsningen varit intressant, ett hyckleri, ansåg de, för att ställa sig in hos sin professor som suttit med och lyssnat vid hennes sida. Ja, svarade den andra vita studenten, hon höll med och tillade att Ailey »till och med gjort anteckningar«.

Men de kunde sedan enas om att det kanske var så att hon måste uppträda på det viset, för alla som varit på plats i föreläsningssalen visste ju att det bara fanns ett skäl till att Ailey blivit antagen till att gå vidare till högre studier i historia. Positiv särbehandling hade förstås gett henne förtur, så hennes hudfärg hade hjälpt henne. Deras slutsats:

»Det måste vara så lätt att vara svart.« Sedan hörde Ailey bara hur de skrattade och gick därifrån.

Det samtal Ailey Garfield kunde lyssna till, i Honorée Fanonne Jeffers roman *The Love Songs of W.E.B. Du Bois*, kan beskrivas som ett nutida uttryck för »Vithetens lön«, ett begrepp som kan spåras tillbaka till den amerikanske sociologen och historikern W.E.B. Du Bois. I *Black Reconstruction*, utgiven 1935, beskrev han hur vita arbetare gavs en särskild ersättning i form av en »offentlig och psykologisk lön«. Även om de kunde ha usla ekonomiska villkor och arbetade under hårda förhållanden, kompenserades de alltså med Vithetens lön. De fick på olika sätt veta att de med sin vithet i alla fall stod över de svarta. De kunde se ner på andra som genom sin hudfärg stod ännu längre ner på samhällsstegen. Det var en belöning. Och som vita kunde de lita på att deras position var känd i deras omgivning, för Vithetens lön var förankrad i offentligheten, och de kunde därmed allmänt räkna med att bli bemötta med mer respekt än vad som visades de svarta.

Det var, konstaterade Du Bois, en rasism som »slog in en kil mellan vita och svarta arbetare med praktiskt taget identiska intressen«, en planlagd rasism som utvecklats för att stoppa vita och svarta arbetare från att gå samman som en klass och i gemensamma fackföreningar tillsammans kämpa för högre löner och bättre arbetsvillkor. Istället kunde lönerna på det sättet hållas nere för båda grupperna, i och med att »de vita var rädda för att ersättas av svarta arbetare, de svarta kände sig ständigt hotade att bli utbytta mot vita arbetare«. Att de svarta var underlägsna var grundläggande för en vit identitet.

Det må så vara att Du Bois i detta sammanhang framförallt beskriver rasismen i en given tid och en särskild plats – tidigt 1900-tal och den amerikanska Södern – när

så kallade Jim Crow-lagar stiftats för att med juridiskt förankrad segregering och diskriminering öppet motverka de reformer som gjorts under rekonstruktionseran efter inbördeskriget. Mycket har ändrats sedan dess, många framsteg har trots allt gjorts, inte minst för att häva vad som varit en rasism och segregation stadgad i lag. Men Du Bois vidgade också perspektivet när han i sitt omfattande författarskap kartlade och tolkade vita människors självbild i ett både historiskt och globalt sammanhang. Han såg att det fanns en tydlig linje från slaveriet i USA:s sydstater fram till inbördeskriget och de grymma lynchingarna av svarta amerikaner under 1900-talet som kunde följas bakåt till den europeiska kolonialismen.

Det var en närmast religiös övertygelse om vit överhöghet som gjorde att vita européer var övertygade om att de var i sin fulla rätt att dominera världen, att erövra och kolonisera territorier i Afrika, Asien och Latinamerika och exploatera och förtrycka icke-vita folkgrupper. I de avlägsna kolonierna fanns tillgänglig arbetskraft som kunde sättas i slaveri, samt råvaror och andra tillgångar att hämta hem. Vitheten gav den rättigheten.

Du Bois skrifter läses långt efter hans död och påverkar även dagens debatt om rasism i dess nutida former. Vithetens lön kan tillämpas som ett relevant begrepp även när senare begrepp som »strukturell rasism« och »kritisk rasteori« diskuteras.

En rimlig definition på rasism idag är, som sociologen Arlie Russell Hochschild konstaterat, att det står för en tro på en »naturlig hierarki som placerar svarta på botten, och de vitas tendens att bedöma sitt eget värde utifrån avståndet till denna botten«. Det är en rasism som inte bara tar sig uttryck i en personlig attityd utan även strukturellt.

I Barbara Kingsolvers roman *Demon Copperhead*, ut-

given 2022, flyttas Charles Dickens skildring av institutionell fattigdom i 1800-talets England i *David Copperfield* till ett nutida lantligt område i Appalacherna, i västra Virginia, där kolgruvor slagit igen och fattigdomen slår hårt mot den i huvudsak vita befolkningen. Utbildningsnivån är låg, arbetslösheten hög, tillgången till sjukvård bristfällig och det finns ett utbrett missbruk av lättillgängliga opioider.

Drabbade av globalisering och avindustrialisering ser många av de vita invånarna sig själva som på samhällets botten, på en gång bortglömda och föraktade av en välbeställd och högutbildad »kulturell elit« i storstäderna och på andra håll i det egna landet. Men de har ändå sin vithet som de håller fast vid, vilket kan komma till uttryck i en rasism som i romanen riktas mot en välutbildad svart lärare och musiker som flyttat till regionen från Chicago för att gifta sig med en vit kvinna. Kvinnan själv ger en förklaring till denna rasism, nämligen att det här finns »bakåtsträvande själar som ser vitheten som sin enda kvarvarande tillgång som inte förstörts eller tagits ifrån dem«.

Inte minst högutbildade icke-vita som lyckats klättra uppåt på samhällsstegen kan uppfattas som ett hot mot en rådande ordning.

EN TIDIG MEDBORGARRÄTTSKÄMPE

William Edward Burghardt Du Bois föddes 1868, tre år efter det amerikanska inbördeskrigets slut. Han växte upp i norra USA, i delstaten Massachusetts, i ett samhälle där svarta invånare var förhållandevis väl integrerade med den vita befolkningen. Som så många andra svarta amerikaner kunde han spåra sin egen historia inte bara till Afrika

utan även till Europa. Hans farfars far var en hugenott, en av de många kalvinister som under 1700-talet flydde från religionsförföljelse i Frankrike och som efter att ha lämnat sitt hemland kom till Amerika, där han fick flera barn med svarta slavkvinnor. Du Bois mors släkttrötter gick tillbaka till Afrika såväl som till England och Nederländerna.

I skolan, där vita och svarta elever undervisades tillsammans, upptäckte hans lärare snabbt att Du Bois var mycket begåvad. Hans far hade tidigt lämnat familjen och hans mor avled när han var i tonåren. Men trots påvra förhållanden uppmuntrades han att läsa vidare och församlingen i den kyrka han tillhörde samlade in pengar som möjliggjorde högre studier. Han kunde flytta till Tennessee och efter examen från Fisk University i Nashville, ett lärdomssäte för svarta studenter som blev hans första möte med den amerikanska Södern, kunde han studera vidare vid Harvard. Han fick flera stipendier, varav ett förde honom till Friedrich Wilhelm-universitetet i Berlin. Han reste också runt i Europa innan han återvände till USA för vidare studier. 1895 var han den förste svarte amerikanen att bli filosofie doktor vid Harvard.

Under en fortsatt akademisk karriär i ämnen som historia, sociologi och ekonomi blev Du Bois alltmer engagerad i medborgarrättsfrågor och fann att hans höga utbildning kunde användas för att blottlägga och bekämpa rasismen i samhället. Han fick sitt genombrott som ledande intellektuell när han 1903 gav ut essäsamlingen *The Souls of Black Folk*, som senare kommit att räknas som ett betydande sociologiskt verk. Han gav under de kommande decennierna ut en rad böcker, den kanske mest betydelsefulla *Black Reconstruction*, som utmanade den vita historieskrivningen om de svartas roll under det amerikanska inbördeskriget och den följande rekonstruktionseran, och det var alltså

där han tog upp den »offentliga och psykologiska lön« som markerade vit överhöghet.

Du Bois var redan 1909 med och bildade medborgarrättsrörelsen NAACP, National Association for the Advancement of Colored People, och var under lång tid aktiv i organisationens kamp mot först lynchningar och senare segregationslagar och andra former av rasism. Han bröt med NAACP när USA under kalla kriget inledde en kampanj mot vänsterradikala befattningshavare och han inte fick det stöd han väntat sig från organisationen då hans pass drogs in och han ställdes under åtal.

Du Bois hade visat sympatier för socialism, han var öppet kritisk mot en oreglerad kapitalism och han hade även haft samröre med kommunister i USA. Under den häxjakt mot verkliga och påstådda vänsterradikaler som bedrevs under McCarthy-eran – uppkallad efter den högerkonspiratoriske senatoren Joseph McCarthy – räckte det för att han skulle misstänkas för att vara en kommunist som verkade för främmande makt.

Även om åtalet mot honom kom att läggas ner och någon dom aldrig fälldes, bidrog processen till att Du Bois tappade sina förhoppningar om en bättre och mer jämlik framtid för USA:s svarta medborgare. Han radikaliserades än mer, och mot slutet av sitt liv ansökte han om medlemskap i USA:s kommunistparti och valde sedan, efter att han tidigare fått tillbaka sitt pass, att lämna sitt hemland. Alltmer illusionslös slog han sig ner i Ghana och blev också medborgare i den afrikanska nationen, där han avled 1963.

Det var först året därpå som USA:s dåvarande president Lyndon B. Johnson drev igenom den historiska medborgarrättslag som hävde den legaliserade rasdiskriminering som Du Bois så länge hade bekämpat.

DET DUBBLA MEDVETANDET

W.E.B. Du Bois ande svävar över ett av de senaste årens mer hyllade skönlitterära verk i USA – *W.E.B. Du Bois kärleks-sånger*, utgiven på svenska 2023 – där författaren och poeten Honorée Jeffers utgår från hans beskrivning av den inre konflikt som svarta och andra icke-vita grupper måste leva med utifrån en underordnad position i ett samhälle som domineras av vita invånare. Redan i *The Souls of Black Folk* berörde Du Bois det »dubbla medvetandet«, som han beskrev som »känslan av att alltid se sig själv genom andras ögon«, av omvärlden betraktad med »roat förakt och medlidande«. Det var det »dubbla medvetandet« som svarta inte kunde undkomma i ett rasistiskt, vitt samhälle.

Jeffers roman spänner över sekler och skildrar USA:s historia genom ett myller av individer och familjer, europeiska nybyggare som konfronterar ursprungsbefolkningen, svarta slavar och deras vita ägare såväl som nutida medborgarrättsaktivister. Men om det finns en huvudperson är det Ailey Pearl Garfield, som växt upp i en stad i norra USA. När hon utforskar sin egen familjehistoria flera generationer tillbaka i ett litet fiktivt sydstatssamhälle i Georgia finner hon att hon, som W.E.B. Du Bois och så många andra svarta amerikaner, har en brokig bakgrund. Där finns svarta afrikaner som fördes som slavar över Atlanten där de träffade och fick barn med ursprungsamerikaner. Och det var långt ifrån ovanligt att manliga vita slavägare våldförde sig på sin kvinnliga egendom utan att ta ansvar för sina egna avkomor, som istället följde sina mödrar in i slaveriet.

Ailey Garfield kom i Jeffers roman tidigt till insikt om vad Du Bois menade med det »dubbla medvetandet« och det är som sagt också en nutida variant av Vithetens lön hon upplever när hon inifrån toalettåset hör sina vita

studiekamrater prata nedlåtande om henne och säga att »det måste vara så lätt att vara svart«.

Lite senare i romanen har Ailey ett möte med den historieprofessor som också bevistat föreläsningen hennes studiekamrater talat om. Professorn, som också är svart, uppmuntrar hennes doktorandstudier samtidigt som han medger att han kanske varit hård mot henne i diskussioner som han initierat när hon under hans undervisning nyligen presenterat en egen uppsats. Men, förklarar han, det fanns ett skäl: Som den enda svarta studenten måste hon vara beredd att arbeta hårdare än sina vita studentkollegor. Det var, förtydligade han, vad som menades med en svart beskattning. Och det var ingen idé att klaga. Det var något som måste betalas.

Hennes professor tillade, kanske lite beklagande, att han under en föreläsning han nyligen hållit bara förmedlat högst grundläggande kunskaper i tidig amerikansk historia till vuxna människor som ändå studerade på en hög nivå. Men det var trots allt nödvändigt. För i föreläsningssalen fanns »vissa individer« – och det var uppenbart att han avsåg de studenter som argumenterat mot Ailey och sedan talat om henne när hon lyssnat inifrån toalettbåset – som inte var särskilt intresserade av slaveriets historia. Det var inget som hade någon betydelse för dem.

*Verily, the work does not end with the abolition of
slavery but only begins.*

FREDERICK DOUGLASS

»The Work of the Future«, 1862

1.

FRIHET OCH SLAVERI

Hon var sjutton år när hon i november 1790 flyttade in i Presidentens hus i Philadelphia. En ny värld hade öppnats för henne när hennes ägare, George Washington, valts till USA:s förste president. För Ona Judge hade fötts som slav och vuxit upp i en lantlig miljö på jordbruksplantagen Mount Vernon i Virginia och knappast rört sig mycket utanför egendomen, där hon var en de av många slavar som ägdes av George Washington. Han hade ärvt sina första slavar efter sin fars död 1743, då han själv inte var mer än elva år. Och när han 1759 gifte sig med den välbeställda änkan Martha Custis förde hon med sig flera tobaksplantager och hundratals slavar till boet. Han blev därmed en betydande slavägare i Virginia, som var den mest folkrika av de brittiska kolonierna utefter den nordamerikanska östkusten och dessutom hade de största ekonomiska tillgångarna.

Efter att George Washington som militär befälhavare senare lett kampen för självständighet från den brittiska kolonialmakten och Amerikas Förenta Stater bildats 1776, var Ona Judge med i hans sällskap till New York där han våren 1789 svurit den första presidenteden. För en tid hade New York varit hennes hem. Men det hade sedan, som en kompromiss mellan de nybildade delstaterna i nord och syd, bestämts att en ny huvudstad skulle byggas i Södern, intill floden Potomac vid gränsen mellan Virginia och Maryland och nära Mount Vernon. Den nya staden, som åtminstone till del kom att byggas av inhyrda slavar, upp-

kallades också efter George Washington. Men under de närmaste tio åren, fram till sekelskiftet, blev Philadelphia USA:s temporära huvudstad.

För Ona Judge var Philadelphia än mer omtumlande än New York. New York hade visserligen just passerat Philadelphia i antal invånare och blivit USA:s största stad, men Philadelphia kunde ändå kännas friare, mer kosmopolitiskt och progressivt – inte minst för att delstaten Pennsylvania kommit längre i kampen för att avskaffa slaveriet.

När George Washington flyttade till Philadelphia verkar han inte ha varit helt beredd på vilka regler som gällde. Förutom Ona Judge förde han med sig ytterligare ett halvdussin av sina slavar. De var med för att sköta hushållet i presidentens residens, laga mat, städa, hantera hästar och droska, ta hand om post och en rad andra sysslor. Men han blev snabbt varse att Pennsylvania antagit en lag med målet att gradvis avskaffa slaveriet. Som ett steg på vägen hade alla slavar som varit bosatta i delstaten minst sex månader utan avbrott nu den lagliga rätten att kräva sin frihet. George Washington, som insåg risken att han kunde förlora sin egendom, tog sig an det problemet genom att upprätta ett schema så att hans slavar i Philadelphia regelbundet återvände tillfälligt till Mount Vernon. I och med att de roterade fram och tillbaka kunde de inte stanna de sex månader i sträck som krävdes för att de då skulle kunna återöppna sin rätt till frihet.

För George Washington, president och slavägare, skulle det förstås ha varit minst sagt pinsamt – och dessutom en betydande ekonomisk förlust – om hans egna slavar kunnat utnyttja rätten att bli fria mot hans vilja. Sakernas tillstånd gjorde att det i vilket fall kunde vara besvärligt att vara slavägare i USA:s tillfälliga huvudstad. Det fanns inte längre särskilt många slavar i Philadelphia. Det var redan betydligt

fler svarta invånare som vunnit sin frihet, som arbetade för lön, hade egna bostäder och byggde egna kyrkor. Därtill var Presidentens hus inte större än att de svarta slaverna i hushållet jobbade och bodde alldeles intill det vita tjänstefolket. De kunde själva, i sin egen omgivning, se att de som var vita och fria levde ett annorlunda liv, att de fick betalt för sitt arbete och själva kunde fatta beslut om sin tillvaro, att de hade rätt att flytta och byta arbetsgivare om de så ville.

Jämfört med slaverna vid Mount Vernon och andra plantager i Södern kom Ona Judge alltså dagligen i nära kontakt med fria människor. Särskilt som hennes främsta uppdrag i presidentens hushåll i praktiken var att fungera som Martha Washingtons privata betjänt. Det innebar att Ona Judge inte bara passade upp och pysslade om sin husmor, bäddade hennes säng och borstade hennes hår, utan också att hon ofta följde med när presidenthustrun gjorde sina många sociala visiter i staden. Ona Judge gavs även möjlighet att röra sig relativt fritt även utan sällskap; hon kunde promenera runt på egen hand, gick och handlade på gatumarknader och kunde ta del av stadslivet.

Möjligen kunde Ona Judge också smälta in lättare i folkvimlet eftersom hon var tämligen ljushyad. Hennes far var trots allt en vit man. Andrew Judge, som gett henne efternamnet, var född i England och hade kommit till Amerika som kontraktstjänare, och blev senare skräddare vid Mount Vernon, där han fattade tycke för en slavkvinna vid namn Betty. Det var knappast något ovanligt att vita män hade intima relationer med svarta kvinnor. Slavägare kunde göra vad de ville med sin egendom och det var otänkbart att de skulle ställas till svars för begångna våldtäkter. Andrew Judge kan ha tvingat sig på Betty även om han inte ägde henne, men det är i alla fall inte omöjligt att det rörde sig

om ömsesidig kärlek. Det är inget som gått att klarlägga, och de kunde i vilket fall inte gifta sig med varandra. Lagen i Virginia erkände helt enkelt inte äktenskap med svarta slavar, vare sig ena parten var en fri vit man eller om båda var slavar. Och för Ona Judge, liksom för alla söner och döttrar till slavkvinnor, gällde att även hon ofrånkomligen var slav från födseln. Mängder av slavbarn hade vita fäder som utan någon risk för konsekvenser förgripit sig på kvinnliga slavar, deras egendom som de kunde göra vad de ville med. Slavherrar hade därmed egna barn bland sina slavar.

Ona Judge hade alltså växt upp i en miljö bland många andra slavar på George Washingtons egendom, men när hon nu vandrade runt i Philadelphia kunde hon i alla fall knappast undgå att höra hur såväl fria svarta som vita invånare var beredda att hjälpa slavar att fly från sina ägare. Pennsylvania Abolition Society, som grundats några år tidigare med ingen mindre än Benjamin Franklin som en av initiativtagarna, verkade för ett förbud mot slaveriet i alla delstater och i Philadelphia var det allmänt känt att organisationen stod redo att aktivt bistå och beskydda slavar som ville överge sina ägare och fly till frihet.

För Ona Judge måste det rimligtvis, om hon velat, ha varit relativt lätt att när hon var ute i staden på egen hand ta steget och ge sig av från sin ägare. Hon visste säkert hur hon skulle få hjälp. Men som det var hade hon det ändå relativt bra hos George och Martha Washington. Hon visste att andra slavar hade det betydligt värre. Så hon lyssnade inte på lockropen om frihet.

Än så länge.

EUROPEISK KOLONIALISM OCH SLAVARNAS ANKOMST

Även om Presidentens hus kunde tyckas trångbott för det stora hushåll George Washington behövde, var det en ståtlig bostad som tillhört Robert Morris, Philadelphias främste finansman, och beläget på stadens huvudgata Market Street (då benämnd High Street). Från presidentens officiella residens var det inte mer än ett stenkast till den byggnad som senare skulle döpas till Independence Hall, platsen där USA:s självständighetsförklaring hade antagits den 4 juli 1776 med det för tiden radikala konstaterandet att alla människor har skapats lika med vissa okränkbara rättigheter. Det var också här som USA:s konstitution hade antagits 1787.

Det faktum att USA:s förste president flyttat in med sina slavar alldeles intill den byggnad som redan då stod som en symbol för frihet kunde knappast mer tydligt markera den inneboende motsättning som på flera sätt redan präglade USA som samhälle. Det var en motsättning mellan frihet och slaveri som skulle utlösa ett inbördeskrig, ett krig som visserligen blev en slutpunkt för slaveriet men som inte löste problemet med den underliggande rasism som legat till grund för en långvarig och ännu oavslutad kamp mot diskriminering och segregering, och för lika medborgerliga rättigheter för alla.

Men oavsett om den amerikanska Södern i det allmänna medvetandet närmast kommit att bli synonymt med det moderna slaveriet så var det inte där det startade. Slaveriet, med dess rasism, kom till Amerika med den europeiska kolonialismen. De första slavarerna kom till Nordamerikas spanska kolonier redan under 1500-talet. Och det första slavskeppet som anlände till det brittiska territorium där

tretton delstater 157 år senare skulle grunda USA som nation nådde land i augusti 1619, vid Comfort Point nära Jamestown i Virginia, där en engelsk koloni etablerats tolv år tidigare. Det var ett skepp som seglade under nederländsk flagg, även om besättningen mest bestod av brittiska pirater. De hade tidigare attackerat ett portugisiskt skepp på väg mot egna kolonier i Latinamerika med en last av slavar som tagits från det afrikanska kungariket Ndongo, i vad som idag är Angola. Piratdåd ute på öppet hav var vid den här tiden inget ovanligt. Det fanns pengar att tjäna på en stulen last, även om den bestod av plågade och fastkedjade människor. Vinstmotivet var den drivande kraften bakom slavhandeln och närde den rasism som blev följden av att svarta afrikaner tvingades från sina hemländer till en kontinent på andra sidan havet.

Slaveri hade funnits i de flesta länder och kulturer långt innan den europeiska kolonialismen blev ett begrepp, i princip sedan urminnes tider. I Gamla testamentet i Bibeln berättas om hur Moses förde israeliterna mot frihet från slavarbete i Egypten. Romarriket kunde byggas till en dominerande världsmakt med hjälp av slavar. Även de gamla grekerna, med sin höga kultur, fann det naturligt att äga andra människor. Platon hade slavar och Aristoteles filosoferade över hur mänskligheten var indelad i två kategorier: i den ena fanns husbonden, i den andra slaven. Det fanns greker och det fanns barbarer – »de som hade rätt att bestämma och de som var födda till att lyda«.

Utöver att slavar på alla sätt och vis betraktades som lägre stående människor fick välbeställda slavägare samtidigt bekräftelse på att de hade en hög social och ekonomisk status i samhället. Alla hade trots allt inte råd att köpa mänsklig arbetskraft, som då kunde likställas med de bässta husdjuren. Som Aristoteles uttryckte det: »Oxen är den

fattige mannens slav.« Sannolikt fanns, åtminstone tidvis, fler slavar än fria människor i antikens Grekland, ett land som trots allt brukar beskrivas som demokratins vagga.

Slavar fanns alltså nästan överallt och ofta var de krigsfångar, byten som en segrarmakt i de många och ständiga krigen tog med sig hem. Slavar, stulna eller köpta, var som regel »de andra«, främlingar från någon annanstans. Det var ännu inte rasism i dagens bemärkelse utan snarare geografi och religion som var avgörande. Slavar kunde hämtas från Östeuropa till Västeuropa, kristna tog muslimer som slavar och araber förslavade kristna vita européer. Det fanns slaveri också i Asien och även i Afrika. I efterhand har det inte varit en helt ovanlig uppfattning i västvärlden att det var märkligt att svarta afrikaner, offren för slaveriet, själva förslavade andra svarta afrikaner.

RIKEDOMAR BYGGS MED MÄNNISKOHANDEL

Men slaveriet i Afrika skilde sig knappast i sak från det i Europa. Invånarna tänkte inte på sig själva som svarta afrikaner; det fanns olika kulturer och religioner, kungadömen och andra samhällsformer, skilda etniska grupper som kunde ligga i krig med varandra. Liksom i Europa var slavarerna »de andra«. Begreppet »det svarta Afrika« som något enhetligt växte fram i ett vitt europeiskt perspektiv och lever kvar som så än idag. I romanen *Americanah*, som utkom 2013, låter Chimamanda Ngozi Adichie en av huvudpersonerna, som flyttat från Nigeria till USA, hamna i en diskussion om rasism på en tillställning i New York, dagen efter att Barack Obama vunnit presidentvalet 2008. Hon går i svaromål mot ett påstående om att framsteg gjorts och säger att hon i sitt hemland aldrig tänkte på sig själv

som svart, utan att »det var först när jag kom till Amerika som jag blev svart«.

På liknande sätt var begreppet vithet något som växte fram i motsats till svart och som tidigare exkluderade stora grupper som idag räknas som vita.

I norra Europa utgjorde vikingatiden en höjdpunkt för slavhandeln, något som kommit i skymundan för den mytologisering som senare formats kring denna del av den nordiska historien. Under de många plundringstågen, framförallt i Ryssland och på de brittiska öarna, togs många tusen slavar, byten som kunde tas hem till Norden eller säljas till nya ägare söderut så att de spreds ner mot Medelhavsområdet och runt om i Europa. Vikingarna hade till och med särskilda platser där de lagrade sina slavar som om de var varor i väntan på försäljning. Många såldes i Dublin, som kring 1100-talet räknades som Europas sannolikt största slavmarknad under de nordiska erövrarnas kontroll.

Lite senare, när lagar och regler mer kom att styra relationerna mellan en nations invånare, kom slaveriet att minska eller upphöra helt inom en rad europeiska länder. I Sverige togs beslutet att sätta punkt för vad som då kallades träldomen med Skarastadgan från 1335, en lag som förkunnade att ingen svensk som fötts av kristna män och kvinnor kunde ägas som slav. I och med att religionsfrihet då var ett okänt begrepp var alla svenskar kristna, och deras barn kunde alltså inte bli trälar.

Men det innebar inte alls att svenskar förbjöds att äga slavar. Det gick, under hundratals år framåt, alldeles utmärkt att äga slavar, så länge de inte var kristna svenskar. Slaveriet kom också att få ett rejält uppsving när den europeiska kolonialismen bredde ut sig och nådde andra kontinenter, som det »svarta Afrika«. Araber hade visserligen

tidigare handlat med slavar från Nordafrika, men bland de europeiska länderna var portugisiska skepp först på plats och de tog sig längre ner utefter kontinenten, söder om Sahara. Vad som först lockade var upptäckten av guld som kunde tas omhand och forslas till hemlandet. Men det dröjde inte länge innan det stod klart att ännu större rikedomar kunde utvinnas av mänskliga varor. De första svarta afrikanska slaverna som togs till Europa landsattes 1444 i södra Portugal, där de såldes på marknad till högstbjudande. Slavtransporterna blev sedan från mitten av 1400-talet alltfler med en växande handel på marknader i hemlandet.

Andra europeiska nationer kom snabbt efter. Först Spanien, sedan England, Frankrike och Nederländerna. Även Sverige och Danmark etablerade kolonier i Afrika och deltog i slavhandeln, visserligen i mindre skala men det berodde nog mer på bristande kapacitet och förmåga än på blygsamma ambitioner. Viljan var det knappast något fel på.

De första afrikanska slaverna fördes till Amerika i början av 1500-talet, inte många år efter att den italienske sjöfararen Christofer Columbus »upptäckt« den nya världen när han på uppdrag av den spanske kungen försökte finna en ny led mot Indien och istället hamnade i Karibien där han först gick i land på en av öarna i Bahamas.

Det var startskottet till en omfattande europeisk kolonisering av andra världsdelar. Portugal och Spanien var först med att skeppa slavar från Afrika till den nya världen, till kolonier i Brasilien, andra områden i Sydamerika, öar i Karibien och även i områden som senare kom att höra till USA. Det dröjde därefter inte länge innan andra europeiska länder, främst England och Frankrike, såg vilka möjligheter som fanns.

Så småningom, när den egna nationens flotta blivit le-

dande på världshaven, kom Storbritannien under 1700-talet att dominera slavhandeln över Atlanten. Även om engelsmän och andra vita européer utvandrade till Amerika i allt större skaror, var det från mitten av 1600-talet fram till början av 1800-talet fler afrikanska slavar än fria européer som gick i land vid de brittiska kolonier som då hade upprättats i Karibien och utefter den nordamerikanska östkusten. Samtidigt som skeppen stävade över havet fullastade med slavar kunde de brittiska sjömännen ombord stämma upp i en patriotisk sång som lyfte fram hur de vita engelsmännen vid denna tid betraktade sig själva som världens främsta representanter för frihet, om än bara den egna:

*Rule, Britannia! Rule the waves:
Britons never will be slaves.*

Det var alltså många tusen skepp som fraktade sin mänskliga last västerut över havet. Under en period, som totalt varade närmare tre och ett halvt sekel, fördes mer än tolv miljoner afrikaner till Syd- och Nordamerika. De var inget mer än varor som köpts, stulits eller kidnappats. Slavarna var en del av en triangelhandel där olika varor fördes från europeiska hamnar till Afrika som betalning för slavar, som sedan skeppades till Amerika. Där lastades de av och ersattes av socker, spannmål och andra varor som alltmer efterfrågades i Europa.

Svenska slavskepp må ha spelat en marginell roll i detta kretslopp, men triangelhandeln var definitivt en viktig, och lönsam, marknad för de svenska järnbruken. Järn som exporterades från Sverige användes för att tillverka de kedjor och bojor som användes för att låsa fast och kontrollera de afrikanska slavarna under däck och bidrog till de ohyggliga förhållanden som rådde ombord, och som förde med sig att

uppskattningsvis närmare två miljoner afrikanska slavar inte överlevde transporten över Atlanten.

EUROPÉER BLIR KONSUMENTER

Det fanns flera bevekelsegrunder för den europeiska kolonialismen. En begynnande ekonomisk globalisering innebar att det allmänt betraktades som ett nationellt intresse att nå ett så stort överskott i utrikeshandeln som möjligt. Merkantilismen kom att driva på världshandeln. Den egna makten, politisk såväl som ekonomisk, kunde stärkas genom att hämta billiga råvaror från avlägsna kolonier som kunde förädlas och sedan säljas med god vinstmarginal, på hemmamarknaden men så långt möjligt även på export.

Redan under 1600-talet, innan industrialismen inletts på allvar, började en efterfrågan på konsumtionsvaror ta form. Invånare i Europa som hade råd fick smak på produkter som hämtats från fjärran länder: ris, kaffe, te, tobak och inte minst socker, när det blev alltmer populärt med sötningensmedel, bakverk och andra godsaker. Ett omfattande plantagejordbruk anlades på de karibiska öarna, i Sydamerika och i de tidiga nordamerikanska kolonierna, och det innebar att det behövdes arbetskraft i stora mängder. Försök gjordes att tvinga ursprungsbefolkningen att utföra det nödvändiga arbetet på plantagerna. Men det visade sig att de som var mer vana vid terrängen lätt kunde försvinna och var svåra att kontrollera. De hade kulturella traditioner och en historisk koppling till geografin som de europeiska kolonisationsrerna ännu saknade. Det var något som senare bidrog till de tvångsförflyttningar och rena utrotningskrig som drogs igång för att bereda plats när alltfler vita européer kom över till Amerika och krävde mer utrymme.

När svarta slavar som fångats och forslats över havet från Afrika tvingades utföra det arbete som behövdes för att få billiga råvaror till Europa påverkades också synen på dem som människor. Vita européer måste per definition vara överlägsna de svarta afrikaner som hölls i kedjor och bojor, som kunde plågas, torteras och dödas så att slavhandlare och plantageägare kunde bygga stora förmögenheter och så att europeiska konsumenter kunde köpa eftertraktade varor till ett överkomligt pris.

Även om den rådande uppfattningen idag är att raser inte existerar i biologisk mening, uppstod begreppet ras också som en social konstruktion som levt vidare fram till nutid. De svarta afrikanska slaverna kunde ses som en bekräftelse på vit överhöghet. Vithet blev förenat med positiva begrepp som renhet, godhet, oskuldsfullhet, felfrihet och att vara lyckligt lottad. Svart kom att stå för motsatsen, som i uttrycket »svart som synden«. En »vit lögn« var en acceptabel osanning, en »svart lögn« var till för att skada. Svart kunde vara synonymt med smutsig, sorgsen, tragisk, grym och eländig. Det som var negativt. Ondskefull, övernaturlig makt kom till uttryck i »svart magi«, medan motsvarande god övernaturlighet kunde kallas för »vit magi«. Motsatsen lever vidare i uttryck som att den som »jobbar svart« smiter från skatt och begår en olaglig handling, till skillnad från den som »jobbar vitt«.

SVENSK KOLONIALISM

När svarta människor började forslas som slavar från Afrika kom de också i högsta grad att betraktas som »de andra.« Vid sidan av de rent ekonomiska motiven fanns också vad man kanske kan kalla ett försök till en mer idea-

listisk europeisk syn på den egna kolonialismen. Bortsett från alla pengar som tjänades på råvaror som skeppades till hemländerna, kunde koloniserarna säga att de förde med sig en högre civilisation till avlägsna outvecklade länder. Folk i Afrika, Asien och Amerika – som regelmässigt beskrevs som »vildar« – kunde kanske lyftas upp på ett högre plan och hedningar eller anhängare av mer primitiva religioner kunde, med europeisk hjälp, ledas över till kristendomens sida, bli goda katoliker eller protestanter.

Under 1600-talets stormaktstid innehade Sverige en slavkoloni i Västafrika, Cabo Corso i nuvarande Ghana, samt kolonin Nya Sverige i Nordamerika. Slavhandel var en del av den koloniala verksamheten i Cabo Corso, medan Nya Sverige – ett område som täckte den nuvarande delstaten Delaware och delar av New Jersey och Pennsylvania – i första hand var tänkt att förse hemlandet med tobak och andra varor. Det fanns högtflygande planer på en nordamerikansk expansion och även en uttalad ambition att sprida vad som ansågs vara en högtstående nordisk civilisation.

Ursprungsbefolkningen på plats i Nya Sverige, främst lenapefolket, skulle minsann konverteras till kristendomen av präster som var utsända av den svenska kyrkan, vid tiden mycket nära kopplad till den politiska makten i Sverige, som då räknades som en av världens mest fundamentalistiska protestantiska nationer. I den officiella instruktion som utfärdats för kolonin efter att den upprättats 1639 stod uttryckligen att det »vilda folket gradvis ska undervisas i den kristna religionens sanning och dyrkan och på andra sätt införlivas med civilisationen«.

Men även om ansträngningar förvisso gjordes, både när det gällde handel och religion, var som sagt Sveriges koloniala ambitioner under 1600-talet högre än förmågan.

Både Cabo Corso och Nya Sverige togs så småningom över av Nederländerna och därefter av England.

När England tagit över större delen av vad som idag är USA:s östkust med tretton kolonier, från New Hampshire i norr till Georgia i söder – ökade också antalet slavar. Även om det var en relativt liten del av alla afrikanska slavar som skeppades över Atlanten som landsattes i de engelska kolonierna – de flesta hamnade på de karibiska öarna och i andra länder i Latinamerika – fanns det slavar i samtliga de tretton delstater som bröt sig loss från Storbritannien och den 4 juli 1776 utfärdade självständighetsdeklarationen med försäkran att alla människor skapats lika med vissa okränkbara rättigheter, som rätten till liv, frihet och strävan efter lycka.

DEN OHÅLLBARA KOMPROMISSEN

Efter att ha lett rebellstyrkorna till seger i självständighetskriget mot Storbritannien – en seger för friheten – var George Washington ordförande för den konferens i Philadelphia där den nya nationen 1787 antog en federal konstitution. I denna grundlag, som fortfarande är i kraft med viktiga ändringar i form av tillägg, nämndes aldrig slaveriet vid namn. Det spelade ingen roll att flera nordstater redan förbjudit slaveriet och andra inlett en process mot ett gradvis avskaffande. Hot från sydstaterna om att lämna den nya unionen om de inte fick behålla slaveriet ledde till att nordstaterna gav efter och dessutom gick med på att varje slav i befolkningsstatistiken kunde räknas som en tre femtedels individ. Det avspeglade inte någon syn på slavernas människovärde, de saknade alla rättigheter som medborgare i den nya nationen. Men medan slave-

riet gradvis avskaffades i de norra delstaterna utgjorde de svarta slaverna en betydande del av befolkningen i sydstaterna, en större andel än i norr, och antalet svarta slavar fortsatte att öka i Södern fram till inbördeskriget. 1860 fanns fyra miljoner slavar i Södern och inte mer än knappt en halv miljon fria svarta invånare i norr. Det var endast vita manliga väljare som hade rätt att rösta. Men i och med att de svarta slaverna ändå räknades till tre femtedelar i befolkningsstatistiken fick sydstaterna en politisk överrepresentation i president- och kongressvalen för lång tid framåt. Virginia gavs en större del av elektorskollegiet än vad någon annan delstat haft sedan dess.

Kompromissen som slöts innebar att den oförenliga motsättningen mellan frihet och slaveri visserligen kan ha räddat unionen på kort sikt – det är något som debatteras än idag – men i ett längre perspektiv var den förstås ohållbar.

George Washington var heller inte helt främmande för det moraliska dilemma han stod inför när han som slavägare ledde en kamp för frihet för alla. Han kunde i privata sammanhang till och med medge att slaveriet var av ondo och något som egentligen inte kunde försvaras. Som militär befälhavare hade han själv tagit initiativet till det politiska beslut som innebar att fria svarta invånare gavs rätt att ta värvning i USA:s armé, när kriget mot Storbritannien gick vidare efter självständighetsförklaringen. Svarta och vita soldater hade därmed slagits tillsammans för frihet. I sitt testamente lovade han också att de över hundra slavar han personligen ägde skulle frigges efter hans död. Det löftet inkluderade dock inte de slavar – liksom deras ättlingar – som hade följt med hans hustru Marthas egendom vid deras giftermål.

Liksom så många andra i hans samhällsklass kunde George Washington alltså tänka bort eller rationalisera

sitt eget slavägan- de. För, när han lämnat presidentposten, vem skulle han egentligen ha varit utan sina slavar? Rike- dom och social status var i Virginia och andra syd- stater kopplade till egen- dom, markinnehav med plantager och ståtliga byggnader. Det var ett välstånd byggt på slaveri. Han hade sannolikt inte kunnat ha kvar Mount Vernon om han frigett egen- domens alla slavar.

Så under presidenttiden i Philadelphia fortsatte George Washington att år efter år rotera Ona Judge och hushållets övriga slavar, för att de inte skulle kunna kräva sin frihet. Men Ona Judge verkar som sagt ändå inte ha tänkt så mycket på att lämna presidentens residens och söka sin frihet.

Allt ändrade sig dock under början av 1796, sju år efter att Ona Judge lämnat Mount Vernon och följt presidenten norrut. Det hade då börjat ryktas om att George Washing- ton efter två fyraåriga ämbetsperioder tänkte lämna presidentposten och att han redan funderade över sitt av- skedstal till nationen. För Ona Judge tedde sig framtiden mer oviss. Det var en sak om hon skulle få återvända till Mount Vernon, men något helt annat när hon fick reda på att Martha Washington bestämt sig för att ge bort henne i bröllopsgåva. Det var vad som verkligen fick henne att börja fundera över möjligheten att fly.

EN FLYKT MOT FRIHET

George Washington och hans hustru fick aldrig några egna barn tillsammans. Men Martha hade barn med sig från sitt första äktenskap och nu också vuxna barnbarn. Efter att det blivit känt att nittonåriga Eliza Custis, Marthas son- dotter, var på väg att ingå äktenskap med Thomas Law, en brittisk affärsman som flyttat till Amerika några år

tidigare, fick Ona Judge höra att hon var på väg att bli en bröllopspresent. Hon måste nu ha kommit till insikt om att hon som slav inte hade någon som helst kontroll över sitt eget liv. Hon var Martha Washingtons egendom. Och om presidentens hustru ville ge bort henne i gåva var det inget hon själv kunde göra något åt; det hjälpte inte hur hårt hon än arbetade eller om hon skötte sig alldeles klanderfritt.

Ona Judge hade också haft med sin tilltänkta husmor att göra, vid besök som Eliza Custis gjorts i Presidentens hus. Och vad hon sett av hennes oberäkneliga temperament var nog för att skrämma Ona Judge ordentligt. Eliza Custis var av allt att döma en instabil kvinna som inte ens brydde sig om de etikettsregler som då gällde för hennes samhällsklass. Hon ansåg att hon själv hade rätt att styra och ställa med sin omgivning, och var ofta irriterad på ett sätt som lätt kunde övergå i allvarliga vredesutbrott. Det var inte bara slavar, eller den vita tjänstepersonalen, som kunde betrakta Eliza Custis som högst besvärlig. Även de i hennes omgivning som var mer jämbördiga visste hur egensinnig hon kunde vara.

Så under våren 1796 började Ona Judge planera för en flykt norrut, till platser där slaveriet avskaffats. Efter att ha tillbringat så lång tid i Philadelphia visste hon att det fanns många människor i staden som var beredda att bistå slavar som ville fly från sina ägare. Detaljer kring hennes flykt har aldrig blivit kända, det var inget hon berättade om eftersom det ända fram till inbördeskriget var kriminellt att hjälpa en slav att fly. Men lördagen 21 maj 1796, när en tillställning i residenset måste ha distraherat värdparet George och Martha Washington, tog hon mod till sig, packade sina tillhörigheter och smög ut ur Presidentens hus för att aldrig mer återvända.

Först långt senare blev det känt att hon lyckats få en

plats som passagerare på slupen *Nancy*, som fraktade varor norrut längs Atlantkusten. Det är oklart om båtens kapten John Bowles aktivt hjälpte till, om han fick betalt eller om han bara inte brydde sig om att han hade en flyende slav ombord.

George Washington och hans hustru var i vilket fall inte glada när det uppdagades att Ona Judge försvunnit och inte tänkte återvända. Presidentens medarbetare fick order om att betala för annonser i flera tidningar, där Ona Judges utseende beskrevs liksom omständigheterna för hennes flykt. En belöning på tio dollar utlovades till den som återförde henne till Presidentens hus. Även senare, efter att han lämnat presidentämbetet, försökte han genom sändebud till norr hämta tillbaka sin slav till Mount Vernon.

George Washington kunde stödja sig på en lag som antagits av kongressen 1793 och som han själv signerat, *Fugitive Slave Act*, som gav slavägare rätten att jaga förrymda slavar över delstatsgränserna och ta ärendet till domstol. Om bara ett enkelt ägarbevis, skriftligt eller muntligt, kunde läggas fram, var nästa steg en domstolsorder om att slaven kunde återtas. Lagen innebar också att hårda straff kunde utdömas till den som på något sätt skyddat eller hjälpt en slav under flykt.

Lagen var inte okontroversiell. Delstater i norr kunde hävda att den inte var förenlig med USA:s nya konstitution eftersom lagen begränsade deras egna maktbefogenheter. Södern, som drivit igenom lagen med sin överrepresentation i kongressen, försvarade ju normalt en hög grad av självstyre för delstaterna, men i det här fallet tog argument för äganderätten av människor ändå överhanden i den hårda debatt som då fördes om slavar som rymt från sina ägare till frihet i norr.